

5.1. A MAGYAR ETNIKAI TÉRSZERKEZET VÁLTOZÁSAI

„Az európai népek egyike sem őslakos [...] a maga területén”
(GYÖRFFY 1989²: 22)

5.1.1. A DEMOGRÁFIAI DIMENZIÓ

Négy korszak különíthető el a magyarság Kárpát-medencei, honfoglalás utáni – 2016-ból nézve – 1121 évének történetében. 1) Az első a honfoglalástól a 15. század végéig tart, a magyar etnikum térnyerésével. 2) A második a 16. századtól, a török megjelenésétől a 18. század végéig terjed. Ekkor, a 16. századi háborúk következtében indult el a magyarság a kisebbségbe kerülés rögzös útján, amelynek következménye a magyarság nagy arányú visszaesése, térszerkezete, illetve a nemzetiségek (elsősorban a román és a szerb kisebbség) térnyerése, azaz Magyarország etnikai összetételének mondhatni drámai megváltozása volt. Míg ugyanis a 15. század végén a Magyar Királyság lakosságának mintegy 75–80 százaléka magyar anyanyelvű volt, az 1720. évi országos összeírás alapján a népességnek már csupán 45–50 százaléka maradt magyar. Mohács (1526) és Majtény (1711) között felbomlott a középkori magyar etnikai térszerkezet. 1720 és 1787 között pedig már 34,7%-ra csökkent a magyarság számaránya. 3) A harmadik a 19. századot és a 20. század elejét foglalja magába: a magyarság fokozatos regenerálódása, megújulása jellemző. 4) A negyedik korszakot, amely 1920-tól, az I. világháborút lezáró trianoni békediktátumtól tart folyamatosan, összességében s főként az utóbbi évtizedekben az általános magyar demográfiai visszaesés, térszerkezeti jellemzi, elsősorban a Kárpát-medencei magyar nemzetiségek tagjainak a körében. Jellemző ugyanakkor a Magyarországgal szomszédos, államszervező etnikumok egyre növekvő és gyorsuló térnyerése a Kárpát-medencének korábban Magyarországhoz tartozó területein.

A szóhasználatra (*békediktátum* és/vagy *békeszerződés*) lásd: *diktátum* 'valakire vagy valamely népre rákényszerített megállapodás'; *szerződés* 'két vagy több (jogi) személynek közös megegyezésen alapuló, írásba, esetleg törvénybe foglalt megállapodása, amelyből (kölsönös) jogok és kötelezettségek következnek' (ÉKsz.). Trianonban a győztes hatalmak a magyar küldöttséggel nem tárgyaltak, így egyeztetésre nem kerülhetett sor. A magyar delegáció vezetője, Apponyi Albert a Legfelsőbb Tanács előtt kifejtette, hogy valamennyi vitás területre vonatkozóan „eleve alávetjük magunkat a népszavazás eredményének, bármi legyen is az” – hiába tette (l. SZARKA 2008a: 11).

A magyarság a honfoglalástól fogva nagyjából-egészéből egy országban, illetőleg – még ha részben vagy egészben, rövidebb vagy hosszabb ideig idegen ha-

talmaktól megszállva is – saját államában, a történelmi Magyarországon élt. Az I. világháborút magyar szempontból lezáró trianoni békediktátummal (1920. VI. 4.) a Kárpát-medencei magyarság mintegy harmada helyén maradvá kényszerült más államokba, illetőleg került idegen államnyelvek – különböző politikai és adminisztratív eszközökkel elősegített – kiterjeszkedő hatása alá. A magyarság ezzel három nagy tömbre szakadt: 1) a magyarországi őshonos magyarságra, 2) a Kárpát-medencei, szomszédos országokbeli őshonos magyar nemzetrészekre és 3) a Kárpát-medencén kívüli, nem őshonos diaszpóra-magyarságra (ez utóbbi csoport legrégebbi részét a moldvai – magyar-román kétnyelvű – csángó népcsoportba tartozó, magyar-román kétnyelvű emberek alkotják, akiknek első elődei Közép-Erdélyből, a mezőségi magyarságból települtek át a 14. század végén. Számbelileg legnagyobb részét pedig az USA-ba a 19/20. század fordulóján s azt követően is kivándoroltak utódai, illetőleg az újabban kivándorlók alkotják.

Terminológiai megjegyzés: a *diaszpóra* eredeti lakóterületükről elvándorolt, más nyelvű környezetben szétszórt, kisebbségi körülmények között élő (kis)közösségeket és állapotukat, a *szórvány* pedig eredeti lakóterületükön maradt, de kisebbségi helyzetbe szorult, a veszélyeztetettség állapotába került, a visszaesés, leépülés, asszimilálódás útját járó maradék kisközösségeket jelöli. Az előbbi kategóriába tartozik az összes Kárpát-medencén kívüli, így az amerikai vagy a nyugat-európai magyar közösség, az utóbbiba a Magyarországgal szomszédos országokban a Kárpát-medencében élő őshonos, sziget helyzetű, a nyelvcsere útját járó vagy annak küszöbére jutott magyar kisközösségek, családok, így például az erdélyi Mezőség magyarjainak nagy része. A szórványban élő magyarokat *kenyérhéjmagyarok* kifejezéssel is illetik, mert erre a népcsoportra jellemző, hogy anyanyelvi szempontból a peremen, periférián, a külső régiókban élnek, hátrányos nyelvi-etnikai helyzetben, anyanemzetüktől elszigetelve úgy, hogy nemzeti intézményeik hiányában a felmorzsolódás útját járják, s önerőből etnikai jegyeiket megtartani hosszú távon nem tudják (l. Hódi 2013: 98).

A népesség

A nyelvközösségek gyarapodásának két útja-módja van: egyrészt a közösség aktív biológiai reprodukciója (születési többlet az elhalálózásokkal és a közösségből kiválókkal szemben), másrészt más nyelvű közösségek tagjainak a beolvadása (asszimilálódás). A nyelvközösségek demográfiai csökkenésének útjai pedig egyrészt a biológiai fogyás (az elégtelen reprodukció, illetőleg háborús időkben a súlyos embervesztés, ahogy ez történt a magyarság esetében is mindkét világháborúban és a holokauszt idején), másrészt a nyelvcsere, vagyis egy másik nyelvközösséghez való csatlakozás, másként az asszimiláció (ez utóbbi többnyire az elvándorlásnak, az emigrálásnak, illetőleg a kisebbségbe kerülésnek a következménye).

A magyar nyelvközösség történetére vonatkozó általános megállapítások: 1) Békeidőben a magyar népesség 1980-ig lényegében mindig gyarapodott, 1981 óta

fogy. 2) Háborús időkben mindig csökkent a növekedés, illetőleg fogyás is bekövetkezett. 3) A 10. század óta mindmáig a magyar a Kárpát-medence legnagyobb lélekszámú nyelvközössége. 4) A magyar népesség a 17. századig messze felülmúlta az összes többi Kárpát-medencei nyelvközösséget együttvéve is. A hódoltság utáni időszakban azonban a magyarság számbeli visszaesése és más nyelvű népcsoportok (elsősorban a román, szerb, német, horvát) nagy arányú betelepítése, illetőleg a szlovákság etnikai önállósulása következtében a demográfiai különbség oly mértékben csökkent, hogy a 18. század végére a magyarországi kisebbségek együttesen többségbe kerültek. 5) A népességi viszonyoknak a magyar nyelvközösségre nézve negatív alakulása és máig ható folyamányai elsősorban a hódoltság korának háborús történéseire és következményeire vezethetők vissza.

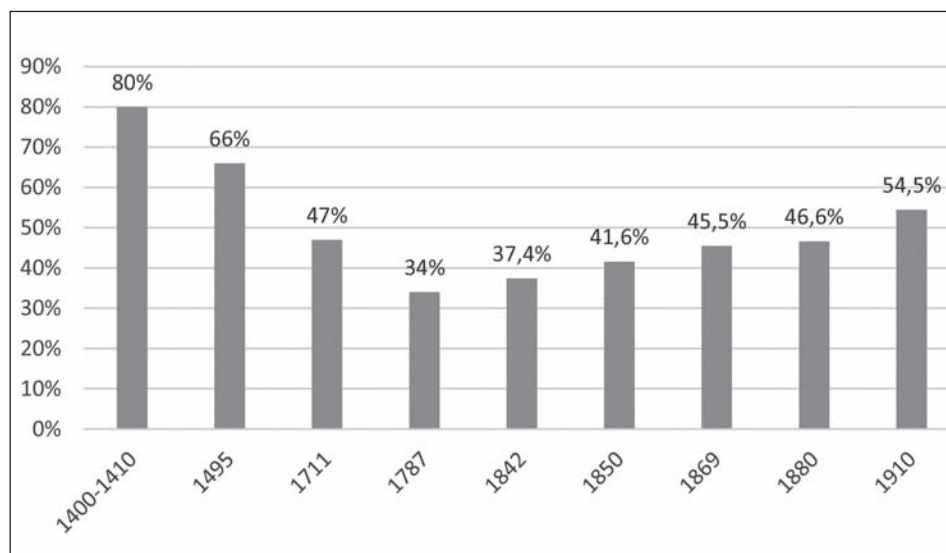
Minden korban voltak a magyar nyelvközösségnek (is) olyan tagjai, akik különböző okokból elhagyták eredeti közöösségüket. Az ismertebb emigrációs hullámok (köztük nagy számaránybeli különbségek voltak): 1) a Rákóczi-szabadságharc bukását követően, 2) az 1848/49-es szabadságharc leverése után, 3) a 19/20. század fordulóján („kitántorgott Amerikába | másfél millió emberünk”, ebből kb. 400.000 volt magyar anyanyelvű), 4) Trianont követően, 5) 1944–1945-ben, 6) 1956-ban (kb. 200.000, nagyrészt fiatalok). Az ősmagyar korban, a vándorlások idején Magna Hungariában visszamaradt a magyarság egy része (Julianus barát az ő utódaik egy részét találta meg), ők idővel beolvadtak környezetükbe.

Voltak más nyelvközösségekből a magyarokhoz csatlakozó csoportok is. A honfoglalás előtt a magyarokhoz csatlakoztak a kabarok és valószínűleg a volgai bolgárok egy része is (utódaik asszimilálódtak), ahogy a honfoglalás után a besenyő csoportok és az Alföldön letelepített kunok és jászok is. A 19. században jelentős volt a magyarokhoz való asszimilálódás (ez volt az egyik oka, hogy az 1910-es népszámlálás szerint a Magyar Királyság népességének 54%-a magyaroknak vallotta magát). Trianon óta viszont a Kárpát-medencei kisebbségi magyarok körében növekszik a magyar nyelvközösség asszimilációs vesztesége, amelyet Trianon óta hozzávetőlegesen kétmillióra becsülnek.

A magyar etnikum számaránya (becslések, összeírások és népszámlálások alapján)

A történelmi Magyarországon (1000-tól Magyar Királyság): 895 (honfoglalás): kb. 200–400 ezer. **1241/1242** (tatárjárás): kb. 20%-os embervesztés. **1495**: 2–2,1 millió (kb. 66%) magyar, kb. 1–1,1 millió nem magyar. **1526** (Mohács) és **1711** (a Rákóczi-szabadságharc bukása) **között** a magyarok száma a kb. 2,1 millióról 1,5 millióra csökkent, a nem magyaroké 1,1 millióról 1,7 millióra nőtt. **1720 és 1787 között** a nagy vándormozgalmak eredményeként az össznépesség 4,3 millióról 9,4 millióra, a magyarok száma 1,7 millióról 3,2 millióra nőtt, a nem-magyaroké pedig a 3 milliónál is több német, szerb, román, ruszin bevándorlónak

köszönhetően 2,6 millióról 6,1 millióra nőtt. Ekkor következett be a magyarok és a nemzetiségek közötti alapvető arányeltolódás. A magyarok aránya a 18. század végére a honfoglalás óta nem látott alacsony szintre (34,7%) süllyedt. **1842:** 4,8 millió (37,4%). **1850:** (osztrák népszámlálás szerint) 4,8 millió (41,6%). **1869:** 6,2 millió (45,5%). **1880:** 6,4 millió (46,6%). **1910:** majdnem 10 millió (54,5%).

6. ábra: A magyarság számaránya a Kárpát-medencében a 15. század elejétől 1910-ig

A 2. oszloptól a 4. oszlopig terjedő nagy arányú zsugorodásnak egymással nagyrészt összefüggő kettős oka van: egyrészt más nyelvű népcsoportok tömeges betelepítése/betelepítése, másrészt és mindenekelőtt a magyarságnak a török uralom és az azzal összefüggő háborúskodások nyomán bekövetkezett radikális megfogyatkozása. (NB: már a tatárjárás után is nagy arányú betelepítések voltak, l. az ómagyar korról szóló fejezetet.)

A trianoni Magyarországon: 1920: a 7.616.000-ből 6.732.000 magyar; az új határokon kívül rekedtek: 3.239.500. **1980:** 10.709.500 (az összlakosság). **2001:** a 10.198.315 lakosból 9,884,255 (96,9%) magyar. **2011:** a 9.981.865 lakosból 9,833,710 magyar.

A Kárpát-medencei magyarság és a nem magyar lakosság egymáshoz viszonyított arányának változása a 20. században: **1930:** 100 magyarra 118,4 nem magyar. – **1960:** 100 magyarra 126,4 nem magyar. – **1990:** 100 magyarra 145,2 nem magyar jutott.

A Kárpát-medencei magyarság számottevő része **szórványban** (többnyire falusi vagy nagyvárosi szórványokban) él. A szórvány definíciójától függően a szórványban élő magyarok száma 200 ezer és 1 millió között mozoghat (KÁNTOR 2013: 182). Ők vannak leginkább kitéve az asszimilálódásnak.

A moldvai katolikusok száma a 2002-es népszámlálási adatok szerint 235.045 volt. 23.700-an anyanyelvükként, 19.785-en második nyelvükként beszélték a magyart. Azaz a moldvai katolikusok 67%-a nem beszél magyarul. Akik magyarul még beszélnek, tehát a magyar–román vagy román–magyar kétnyelvű moldvai csángók, kb. 80–90 településen élnek (i. m. 183). A nyelvcsere előrehaladott állapotban van.

Az amerikai (egyesült államokbeli) **diaszpóra-magyarságról** néhány demográfiai adat: 2011-ben majdnem másfél millióra (1.415 ezerre) becsülték a magyar származásúak létszámát. Azonban mert „e csoport tagjai közül több mint 1,3 millió fő az Egyesült Államokban született, az érintettek mintegy 89%-a otthonában angolul beszél [...]”. Az otthon ténylegesen magyarul beszélők száma – származástól függetlenül – a 2000. évi 117 ezer főről 2010-re feltehetően 94 ezer főre csökkent” (KÁNTOR 2013: 133).

(A népességi adatokra l. KOCSIS 2011, KOCSIS–TÁTRAI szerk. 2012, KÁNTOR 2013, a KSH-nak a 2011-es népszavazás utáni adatait, illetőleg GLATZ szerk. 1989², ZSOLDOS 2009, POÓR 2009, KOZÁRI 2009 és ROMSICS 2010; a népességi viszonyokat részletesebben l. a nyelvtörténeti korszakok szerinti fejezetben.)

5.1.2. A TERÜLETI DIMENZIÓ

Magyarországon – politikatörténeti értelemben – egyrészt az I. világháborút lezáró békekötések előtti, tehát a történelmi Magyarországot értjük, másrészt a trianoni békediktátum (1920) utánit. A nyelvterületről szólva azonban nem a politikai, tehát az államhatárok mérvadóak, hanem egyedül a mindenkori nyelvközösség földrajzi elhelyezkedése, kiterjedése. Ezt azért szükséges hangsúlyoznunk, mert hajlamosak sokan arra, hogy úgy gondolják, az államhatárok a magyar esetben (is) egyúttal etnikai és nyelvhatárok. Illetőleg hajlamosak arra, hogy a jelen viszonyokat történetietlen módon visszavetítsék a múltba. Így fordul elő nem is ritkán, hogy Szlovákiáról vagy Burgenlandról írnak és beszélnek a 20. század előtti történelmet tárgyalva, holott akkor még egyik sem létezett. Például „osztrák szakemberek egy jelentős része aggály nélkül használja a *Burgenland* elnevezést a térség korábbi történeti korszakaival kapcsolatban” (TÓTH IMRE 2009: 225). Ez azonban nemcsak a közbeszédben, hanem tankönyvekben, sőt sajnós tudományos munkákban is előfordul (l. például: „Szlovákia már a korai feudális időktől a magyar állam része volt”: HORÁLEK 1967: 370). Sajnálatos, hogy például „[s]zlovák történeti, historiográfiai megközelítésben a mai államjogi helyzet visszavetítése, azaz a »tudatosan vállalt anakronizmus« pozíciója mára teljességgel elfogadottá

vált” (SZARKA 2008b: 143–144) – nyilvánvalóan visszamenőleges legitimációs szándékkal is. „Amíg azonban dogmákkal elvi síkú negációt [tagadást] helyezünk szembe, csak a szavak gyarapodnak és az indulatok nőnek, de a köd nem oszlik. Kizárólag a források elfogulatlan elemzése adhat választ a [...]– kényesnek mondott, de valójában egyszerűen szakmai – kérdésekre” (KRISTÓ 2003: 82).

A magyar nyelvterület a magyarság történetében sohasem esett egybe a magyar állam területével. Az államalapítás (1000) után, a Magyar Királyság évszázadaiban a magyar állam területe mindig nagyobb volt, mint a magyar nyelvterület. Trianon (1920) óta fordítva van: a magyar nyelvterület nagyobb, mint a trianoni magyar állam területe. A honfoglalástól az oszmán hódítások kezdetéig a demográfiai erősödés következtében a kiterjedés jellemezte a magyar nyelvterületet. A 17. és a 18. század hozott nagy mérvű zsugorodást. 1920 (Trianon) óta általános tendencia a magyar nyelvterület csökkenése a kisebbségi magyarság szomszédos országokbeli térvésztese, illetőleg a többségi nemzet tagjainak az oda való telepedése miatt.

Az etnikai térszerkezet múltbeli állapota és változásai tekintetében legjobb tájékoztató eszközeink az **etnikai térképek**. Ezért vettünk be könyvünkbe többet is [l. KISS–PUSZTAI 2003: Magyarország népessége a 11. és a 15. században, 1773-ban és az 1990-es években; 1300 k. (ZSOLDOS 2009: 90); 18. sz. vége (POÓR 2009: 9); 1910 (KOZÁRI 2009: 60); ezredforduló (ROMSICS 2010: 58); l. az 1–8. számú térképeket]. Ezeknek a gondos áttekintését javasoljuk. Annál is inkább, mert ha a részletes szöveges leírást választottuk volna, akkor sok-sok helynevet kellett volna felsorolnunk, s nem biztos, hogy ezzel minden olvasónknak elegendő tájékoztatást nyújtottunk volna. A kartográfia kínálta lehetőségek viszont nemcsak a múltbeli állapotokról, hanem – ha a térképeket egybevetjük – jól láthatóan arról is tájékoztatnak bennünket, milyen fontosabb változások s mely területeken zajlottak a Kárpát-medencében az elmúlt több, mint 1100 év folyamán (a legfrissebb és leginkább szakszerű forrásra és térképekre l. KOCsis et alii 2012).

A trianoni nagyhatalmi döntés következtében a magyarság állami területének kétharmadát, nyelvterületének megközelítően harmadát veszítette el (ezzel pedig rá nézve számos negatív következmény is járt). A szomszédos országokban a magyar nyelvterület elsősorban a magyarok számának csökkenése miatt folyamatosan csökken, a trianoni határok egyre inkább etnikai határokká válóban vannak. A magyar szórványok felszívódóban, korábban magyar többségű területek zsugorodóban, részben pedig szórványosodóban vannak. Székelyföld (Románia) és Dél-Szlovákia magyarlakta sávja a két megmaradt nagyobb összefüggő magyar nyelvterület a szomszédos országokban, jóval kisebb Vajdaság (Szerbia) északi, illetőleg Kárpátalja (Ukrajna) nyugati magyarlakta része, sávja.

5.1.3. A MAGYAR NYELV A 21. SZÁZAD ELEJÉN

A nyelvpolitikai szempontú elemzésben négy fő kritériummal dolgoznak a kutatók. A demográfiai kritérium szerint az anyanyelvi beszélők száma és a népességi dinamika (szaporodik vagy csökken a népesség), valamint az életkor szerinti differenciálódás (a korfa) veendő figyelembe. A területi kritérium esetében az anyanyelvi nyelvterület nagysága és összefüggő – nem összefüggő volta (ez utóbbi szerint a nyelvterület lehet magas koncentrátságú, közepes koncentrátságú, közepes széttagoltságú és erős széttagoltságú) a mérvadó. Az írásbeliség kritériuma tekintetében döntő, hogy van-e írásbelisége, kodifikált nyelve a vizsgált nyelvközösségnek vagy sem, s ha igen, milyen skálán helyezkedik el (teljes kiépítettségű standardnyelv, kisebb nyelvközösségek köznyelve, archaikus standardnyelv, fiatal standardnyelv, nem standardizált írott nyelv, az írásbeliségben nem vagy alig használt nyelv a sorrend). Végül az aktuális teljesítőképéségen azt értjük, mennyire, milyen fokon alkalmas az adott nyelv társadalmi szerepének a betöltésére.

22. táblázat: A magyar nyelvközösség és nyelv helyzete a 21. század elején

<i>Kritériumok</i>	<i>A mai Magyarország</i>	<i>A Kárpát-medencei szomszédos országok</i>	<i>A Kárpát-medencén kívüli magyar diaszpóra</i>	<i>Összesítve</i>
Demográfia	↓	↓	↓	↓
Terület	–	↓	↓	↓
Írásbeliség	–	↓	↓	↓
Anyanyelvi teljesítőképesség	–	–!	–!	–

Jelmagyarázat:

↓ = csökken, zsugorodik (a korábbi állapothoz képest)

– = nem változik (a korábbi állapothoz képest)

! = az anyanyelv magas szintű elsajátításának akadályai miatt a nem magyarországi magyar anyanyelvi beszélők egy része bizonyos hiányokkal veszi/veheti birtokba, illetőleg használja/használhatja anyanyelvét.

A magyar nyelv magas teljesítőképességű, mert a modern 21. századi társadalom minden nyelvi-kommunikációs, kifejezési és közlő szükségletének a kielégítésére alkalmas mind a családias-mindennapi, mind a közéleti-szakmai-tudományos, mind pedig a publicisztikai-szépirodalmi nyelvhasználati szinten. Az nem a magyar nyelv teljesítőképességének a korlátait bizonyítja, hogy a Magyarországon

kívüli magyarság tagjainak egy része – nem jutván a magyar írásbeliség és a magyar nyelv minden szintéren való használata elsajátításának és gyakorlásának a lehetőségéhez – csak korlátozott mértékben birtokolja a magyart. Mind az anyanyelvű közösség számának fogyása, mind a nyelvterület csökkenése, mind az anyanyelvi beszélők egy része anyanyelvi kompetenciájának a hiányos volta viszont valóban negatívan befolyásolja a mindenkori érintett nyelv nyelvpiaci tekintélyét, megítélését, használati értékét.